

СТРАХ СТАРОСТІ ТА ЙОГО ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ВИЯВИ

Виділено феноменологічні ознаки страху старості та окреслено особливості їх вияву. Встановлено, що складові каузальної основи впливають на феноменологічні вияви страху старості. Здійснено спробу визначення каузальної основи феномена страху старості. Проаналізовано її складові та описано зв'язки між ними. Осмислено соціально-філософський та культурологічний аспекти побутування феномена страху старості. Розглянуто страхи, які пов'язані, відповідно до суспільних стереотипів, зі страхом старості.

Природними етапами онтогенезу людини є народження, юність, зрілість та старіння. За нормальних умов, старість чекає майже кожную людину, але чи не найбільше людина намагається відстрочити настання даного етапу, думки про нього, як видається, викликають тривожність, невпевненість та страх. І то є не страх смерті як такої, а, скоріше, страх страждань: фізичних, психологічних, моральних, з якими, за прийнятим у сучасних спільнотах Європи чи Північної Америки стереотипом, асоціюється старість. Зауважимо, старіння, як таке, носить не лише індивідуально-особистісний характер, але й має вплив на соціальні та культурні процеси у суспільстві: старіють мови, предмети вжитку, стилі, технології тощо. Варто акцентувати також увагу на тому, що поняття віку людини є дещо умовним і має індивідуальний характер. Саме це не дає можливості чітко окреслити вікові межі настання старості людини.

Але важливо, як видається, окреслити феноменологічні ознаки страху старості не тільки в індивідуально-особистісному зрізі, а й у соціокультурній площині. Оскільки саме вони, фіксуючи найхарактерніші риси цього феномена, вирізняють його серед інших явищ людського буття. Їх аналіз, на наш погляд, дає змогу краще зрозуміти вплив страху старості людини на її вчинки, а також здійснити спробу осмислення причин його появи та умов, що роблять його масовим явищем сьогодення. Це дасть можливість виробити стратегію його подолання на соціокультурному рівні чи ж хоча б напрацювати рекомендації по мінімізації його негативних наслідків.

Варто наголосити, що старіння людини наразі досліджується такими галузями знання, як геронтологія, геріатрія, психологія, соціальна педагогіка тощо. Однак, з'являються і нові науки, що мають на меті розглянути особливості процесу старіння людини у міждисциплінарній площині – соціальна геронтологія, психологія старості, соціальна психологія старості. Зокрема, старість як повноцінний етап життєвого шляху людини розглядав Г. Крайг [1], з позицій соціології нерівність за віком проаналізовано у праці Н. Смелзера [2], особливості психології старіння людини досліджено Я. Стюарт-Гамільтоном [3], міждисциплінарний підхід у вивченні старості та старіння людини застосовано О. Красновою та О. Лідерсом [4]. Але поза увагою дослідників залишається дослідження страху старості, зокрема його феноменологічних виявів.

Зважаючи на актуальність та міждисциплінарний характер обраної проблеми, вважаємо за необхідне визначити, передусім, межі даного дослідження. **Метою статті** є аналіз феноменологічних ознак страху старості із урахуванням соціокультурних чинників його появи, а також спроба окреслення його каузальної основи.

Зауважимо, що термінологічно закріпленого означення страху старості ще немає. Однак є близьке за значенням поняття – геронтофобія, яке вживається у двох значеннях: страх старості та страх старих людей. Напрацьоване воно у психологічних розвідках і має дещо негативний ракурс у вжитку, оскільки фобія – це явище, що засвідчує наявність проблеми у психіці людини, деяку деструктивність її стану чи поведінки, зумовлену їх неконтрольованістю з її боку.

Проте, спробуємо дослідити, насамперед, каузальну основу страху старості. Останню потрактуємо у значенні сукупності причин та умов існування цього явища. Це дасть можливість показати, що немає його окремих детермінант, а є їх певна сукупність, і вони пов'язані між собою. Крім того, чинники його існування залежать значною мірою від умов побутування явища.

Каузальну основу страху старості, на наш погляд, складає: кількість людей похилого віку у спільноті та частка їх у відношенні до працездатного населення і до підростаючого непрацездатного населення; рівень економічного розвитку спільноти (можливість утримувати людей похилого віку); уявлення про естетичний ідеал зовнішності людини (ставлення до проявів старіння на візуально-чуттєвому рівні, на рівні її самооцінки та з боку інших людей); статус людини похилого віку у спільноті: система усталених моральних норм у ставленні до людини похилого віку, доступність медичного обслуговування людей цієї вікової категорії як реалізації їхнього права на лікування у старості, обмеження за віком у видах діяльності тощо. Розглянемо все це детальніше, а також спробуємо виявити можливі взаємозв'язки між каузальною основою даного явища та рівнем їх феноменального вияву при інтроспекції та спостереженні.

Як відомо, рівень економічного розвитку спільноти є одним із визначальних чинників у появі страху перед старістю. (Досить хоча б звернути увагу на залежність, і не лише семантичну, між словами "старість" та "старець" в українській мові). Оскільки, одна справа, коли людина впевнена у забезпеченні своєї старості (пенсія буде достатньою для забезпечення на прийнятному рівні матеріальних та духовних інтересів), інша ж – коли із настанням соціальної старості (пенсії) знижуються матеріальні доходи і настає різке зубожіння чи й бідність.

Однак, рівень економічного розвитку спільноти, а саме: наявність ресурсів для утримання людей похилого віку визначає і, водночас, залежить від таких складових каузальної основи страху старості, як кількість людей похилого віку у спільноті та система усталених норм у ставленні до людини похилого віку. Адже, високий рівень економічного розвитку спільноти дає можливість утримувати всіх людей похилого віку у спільноті (при нормальному демографічному балансі), а також ставлення до людей похилого віку при цьому має межі від терпимості до поваги. А низький економічний розвиток спільноти, що може бути спричинений, у свою чергу, і дисбалансом між працездатним і непрацездатним населенням (наприклад, постарінням населення), спричинює зневажливе ставлення до людей похилого віку з боку більшості громади. Якщо ж спільнота має такий низький рівень економічного розвитку (наприклад, у первісному суспільстві), то цінністю визнається працездатне населення. Тоді кількість людей похилого віку регулюється штучно (вбивство) або природними складовими (голод, хвороби, низька якість життя призводять до того, що до похилого віку доживає мало людей). За таких обставин страх старості стає, звичайно, синонімічним страху смерті. Крім того, рівень економічного розвитку спільноти визначає рівень медичного обслуговування старої людини.

Розглянемо також уявлення про естетичний ідеал зовнішності людини. Аналізуючи не загальні уявлення про прекрасне та потворне у зовнішності людини, напрацьовані історично філософською думкою, а загальноприйняті уявлення, зокрема про те, чи має право людина виглядати природно і відповідно до свого віку, чи прояви зовнішніх вікових змін не вважаються потворними, можна сказати наскільки зовнішні вияви старості впливають на появу страху у людини до вікових ознак старіння. Оскільки, наявність у сучасній цивілізованій спільноті загальноприйнятого "культу молодості" та орієнтація індустрії краси не на формування естетичного ідеалу на кожному віковому етапі, а на його стандартизацію під вік 18-25 років, примушує людину застосовувати радикальні методи омолодження і формує комплекси, які впливають, у свою чергу, на внутрішнє самопочуття та знижують комунікабельність із зовнішнім світом. Як прогнозує Я. Стюарт Гамільтон: "Зовнішність стане самим першим фактором, який зазнає змін. Вже зараз пластична хірургія і заміна гормональна терапія можуть омолодити зовнішність людини на десять і більше років. Звичайно, це в основному косметичні зміни" [3: 252]. Однак він при цьому зауважує: "Перед тим як поспішно голосувати за процедури, направлені проти старіння, було б розумно розглянути потенційно серйозні психологічні наслідки" [3: 253].

Що ж до статусу людини похилого віку у спільноті, то відповідно до його рівня й формується уявлення про старечий вік. Ми погоджуємося з думкою Н. Смельзера, що віковим "...статусом (дитини, підлітка, дорослого громадянина) називається положення у суспільстві, яке людина займає залежно від свого віку, тобто кількості років, які вона прожила з дня народження... Крім того, в будь-якому суспільстві встановлюються вікові ролі, або сукупність очікувань, які пов'язані з віковим статусом" [2: 64]. Якщо людина похилого віку у спільноті розглядається радником, мудрецем, носієм життєвого досвіду, то до неї, відповідно, і відносяться шанобливо, а, отже, і настання старості не викликає у людини особливих хвилювань. Але коли старі люди, зважаючи на низьку економічну забезпеченість, знецінення життєвого досвіду через динамічність соціального життя, мають низький статус у спільноті, відносяться до категорії соціально незахищених людей, або їх становище прирівнюється до становища дітей (чи гірше: соціального баласту), тоді, як наслідок, й виникає страх старості.

Проаналізуємо вплив рівня медичного обслуговування людей похилого віку на формування страху старості. По-перше, як видається, рівень медичного обслуговування досить часто суттєво впливає на спроможність людини дожити до старості. Оскільки своєчасно надана медична допомога, якість обстеження дають можливість продовжити людське життя. По-друге, важливим є незалежність якості медичного обслуговування від віку людини, так як право на життя та повноцінну медичну допомогу або гідну медичну підтримку життєдіяльності (при невиліковних хворобах) має кожна людина (це декларується на сьогодні розвинутими спільнотами світу). Якщо ж існує стереотип, що людина похилого віку "прожила своє", або ж на якісну медичну допомогу не можуть розраховувати навіть люди середнього віку (не те що похилого), то це формує страх старості у вияві страху фізичної немічності. Також це спонукає людей жити "сьогоднішнім днем", бо немає впевненості в тому, що людина доживе до старості.

Як вже зазначалося, кількість людей похилого віку взаємопов'язана з економічним розвитком спільноти. Часто їх велика кількість, здійснюючи, передусім, економічний тиск на працездатне населення, спричинює негативне ставлення до людей похилого віку. Коли ж їх невелика кількість, вони стають цінністю як рідкісні випадки довголіття людини. Цікаву тенденцію у зростанні кількості людей похилого віку помітив І. Кемпер: "Чим старіше стає наше суспільство, тим активніше зріє мрія про

молоде суспільство. З підвищенням цінності молодих йде знецінення старості майже до накладення на неї табу. Старість уявляється для молоді кошмаром" [5: 104]. Однак, наразі варто дане питання розглянути в іншому ракурсі, а саме: наскільки люди похилого віку бачать себе у житті спільноти, яку корисну, посильну допомогу вони приносять? Тобто, ми говоримо про можливу модель активної старості. У нашому суспільстві створено модель, якою має бути сучасна молода успішна людина, та відсутні образи, наприклад, сучасної бабусі чи дідуся. А їх саме й не вистачає, як видається.

Також на появу страху старості, на нашу думку, впливає наявність обмежень за віком. Звичайно відомо, що в традиційних культурах часто можна зустріти приклади ініціацій. При досягненні людиною певного віку та проходженні їх, людина набувала нового статусу, але головне – нових прав й обов'язків. Однак, зараз можемо спостерігати дещо упереджене ставлення до людей похилого віку. В науковий обіг поступово входить таке поняття, як "ейджизм", що позначає як дискримінацію за віковою ознакою загалом, так і дискримінацію людей похилого віку зокрема. Виділяються дослідниками прояви ейджизму у мові, рекламі, медичному обслуговуванні тощо. Але хочемо, наразі, акцентувати увагу на суспільній та професійній незатребуваності людей похилого віку. Відповідно до правових документів, зараз людина набуває нових прав та статусу при досягненні нею певного віку – повноліття. Однак, досить розгорнути газету оголошень про найм на роботу і побачимо, що роботодавці ставлять вікові обмеження до 35-39 років (але це ж ще навіть не старість). Людям старшого ж віку пропонується, наприклад, робота няні (хоча і тут їх витісняють молоді кадри з педагогічною освітою). Зважаючи на прояви ейджизму та обмеження за віком, у людини теж може виникати страх старості як побоювання на заборону діяльності.

Крім того, на появу страху старості, на нашу думку, також впливає система усталених норм у ставленні до людини похилого віку. Оскільки при загальноприйнятій байдужості, зневазі, нівелюванні їх потреб чи, навіть, насиллі, старість стає випробуванням: "...вони вимушені боротися з негативним відношенням до старості, яке переважає в нашому суспільстві" [2: 76]. Однак, якщо у спільноті пропагується шаноба та повага до людей похилого віку, то настання старечого віку не сприймається як трагедія (за приклад можна взяти спільноти Близького Сходу або Далекого Сходу).

Таким чином, при наявності у спільноті складових, що входять до каузальної основи страху старості, формується модель-уявлення "спільноти людей усередненого віку" або "спільноти людей без віку". Вона є повною протилежністю, і це варто підкреслити, моделлю "суспільства для всіх вікових груп", в основі якої лежить гармонійне співіснування людей, незалежно від їх віку.

Наразі нами здійснено спробу окреслити каузальну основу страху старості. Прагнемо також дослідити феноменологічні вияви страху старості вже не як соціокультурного, а індивідуально-особистісного явища. На наш погляд, можна виділити такі його ознаки: заняття людиною екстремальними видами діяльності після 45-55 років (включаючи і спорт); молодіжні стереотипи поведінки; приховування власного віку; молодіжний стиль одягу; використання молодіжного сленгу; намагання інтегруватися у молодіжні субкультури, спільноти; застосування радикальних методів омолодження; мода на "молодих співмешканців". Проаналізуємо, відтак, виділені феноменологічні ознаки страху старості.

Так, появу екстремальних хобі після 45 років, в тому числі і заняття спортом ми виділили в окрему групу, бо одна справа, коли це було захопленням всього життя людини і вона продовжує займатися ним у зрілому віці. Зовсім ж інша – коли це стає намаганням собі щось довести, і непомірні навантаження, до яких не готовий організм, призводять до травматизму.

Що ж до молодіжних стереотипів поведінки, то намагання особистості копіювати стиль поведінки молоді призводить до втрати власної вікової ідентичності. Крім того, це призводить до величезних затрат фізичних сил (бо важко бути на рівні), а також, подекуди, до насмішок з боку тієї ж молоді. Крім того, іноді немолода людина, намагаючись виглядати молодою, починає переймати молодіжний стиль одягу. Це можуть бути різноманітні поєднання, які мало пасують літній людині та, на жаль, не зменшують років. До стилю одягу також можуть бути додані специфічні зачіски та аксесуари, які роблять людину для оточуючих не молодою, а дивною.

Також виявом негативного ставлення до власного старіння є приховування свого віку. Це може бути здійснено з декількох причин: від намагання отримати кращу посаду, показати, що ти повен сил, до заперечення власного старіння, не співмірності психологічного і паспортного віку.

Відомо, що мова не зупиняється у своєму розвитку. Деякі її конструкції поступово відмирають, а нові влітаються у повсякденну мову, згодом переходять до літературної. Та все ж існує поняття "сленг" у мові, наприклад, професійній. Однак, також у кожного покоління є свій віковий сленг. Тому часто молодь послуговується "своїми" словами, лексичними конструкціями, які є різними, наприклад, у молоді вісімдесятих та дев'яностих років ХХ ст. Тобто, сленг стає вербальним виявом певної епохи. І людина похилого віку, намагаючись показати, що вона не така уже й стара, починає їх застосовувати. Це не дуже позитивно сприймається, оскільки деякі слова можуть вживатися у неправильному значенні, а також молодіжний сленг від старої людини сприймається як дивний та неприродний, оскільки від її віку очікують більш виваженої чи вдумливої мови.

Виявом страху старості є, на наш погляд, намагання інтегруватися у молодіжні субкультури, оточити себе молодими людьми та стати "своїм" серед них. Людині похилого віку часто важко повністю інтегруватися у молодіжну спільноту, а також жити за її правилами та ритмом. Однак, оточення себе молодими людьми веде, врешті-решт, до усвідомлення своєї самотності серед них. Також молоді люди можуть активно спілкуватися з нею лише через ввічливість або з корисливих мотивів, бо спільних інтересів у них мало і розуміння стандартів життя досить різне. Звичайно, ми не вважаємо, що людина похилого віку має повністю відмовитись від спілкування з молодими людьми, однак гіпертрофовані форми прагнення бути серед молоді ніби своїм свідчать про наявність страху старості у такої особистості.

В історії людства відомі неодноразові пошуки "еліксиру вічної молодості". Та всі вони закінчувались невдачами. Однак, індустрія краси пропонує нові і нові методи, орієнтовані не лише на старих людей. Вони не завжди безпечні і часто призводять до спотворення зовнішності. Звичайно, відразлива зовнішність у старості не є надбанням, людина має слідкувати за собою. Але застосування радикальних методів омолодження ставить під загрозу життя старої людини та викликає багато запитань стосовно медичної етики. Адаже існують, як відомо, препарати на основі клітин із ембріонів. І результат, досягнутий пластичною хірургією або іншими методами, не завжди відповідає очікуваному. Та все ж наскільки сильним має бути почуття страху старості, щоб перебороти інстинкт самозбереження і спонукати людину заради ілюзії молодості ставити під загрозу власне життя? Тому нами і виділено застосування радикальних методів омолодження як феноменологічну ознаку страху старості в особистості.

Як довести собі, що на схилі літ ти ще залишаєшся внутрішньо молодим та цікавим для оточуючих? Так звані "нерівні шлюби", коли один партнер набагато старший іншого існували у різні часи. Ставлення до них у спільноті варіювалось, але залишалось у межах терпимості. Однак, наразі можемо спостерігати своєрідну тенденцію або моду на "молодих співмешканців". Чому саме співмешканців? Бо не завжди це шлюб. Така мода є своєрідним утвердженням старшої людини в тому, що вона молода, бо цікава молодим. Крім того, мас-медіа пропагують такі зв'язки. Та не завжди в них присутнє взаємне почуття любові, а, скоріше, взаємний інтерес (фінансовий, інші можливості), що не надає таким стосункам довговічності. Тому для літньої людини це стає, у більшості випадків, намаганням переконати себе у власних можливостях та молодості (тобто, нівелювати страх старості), а молода – знаходить для себе іншу користь у цих стосунках. Інакше, можна було б говорити про масову геронтофілію, що викликає, звичайно, сумніви.

Зрозуміло, що страх старості не існує окремо від інших страхів, він взаємопов'язаний із ними. Оскільки причиною страху старості може виступити страх самотності, бідності, незатребуваності, немічності та смерті. Тобто, страх старості пов'язаний з тими негативними явищами, з якими пов'язують (відповідно до стереотипів) старість і які викликають інші страхи.

Отже, у процесі дослідження нами здійснена спроба описати каузальну основу страху старості та виділити його феноменологічні ознаки в соціокультурному та індивідуально-особистісному зрізах. Встановлено, що складові його каузальної основи взаємопов'язані між собою, а також впливають на феноменологічні вияви страху старості. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на більш детальне вивчення феноменологічних ознак страху старості та його причинного підґрунтя, але при цьому варто враховувати: "Дослідники повинні перестати поводитись з людьми похилого віку так, ніби вони – інша раса" [3: 259]. Також варто, як видається, вивчити та дослідити більш поглиблено зв'язки та залежності страху старості й самотності, незатребуваності, немічності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг. – [7-е изд.]. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с. – (Серия "Мастера психологии").
2. Смелзер Н. Возраст и неравенство / Н. Смелзер ; [ред.-составитель Д. Я. Райгородский] // Психология старости : [хрестоматия]. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 57–90.
3. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / Ян Стюарт-Гамильтон. – [4-е изд.]. – СПб. : Питер, 2010. – 320 с. – (Серия "Мастера психологии").
4. Краснова О. В. Социальная психология старости / О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Академия, 2002. — 288 с.
5. Кемпер И. Можно ли научить надежде / И. Кемпер ; [ред.-составитель Д. Я. Райгородский] // Психология старости : [хрестоматия]. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 93–114.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. G. Craig. Psikhologiiia razvitiia [Developmental Psychology] / Grace Craig. – [7-е изд.]. – SPb. : Piter, 2000. – 992 s. – (Seriiia "Mastera psikhologii").
2. Smelzer N. Vozrast i neravenstvo [Age and Inequality] / N. Smelzer ; [red.-sostavitel' D. Ya. Raigorodskii] // Psikhologiiia starosti [Old Age Psychology] : [khrestomatiiia]. – Samara : Izdatel'skii Dom BAKHRAKH-M, 2004. – S. 57–90.
3. Stuart-Hamilton Ia. Psikhologiiia stareniiia [Psychology of Aging] / Ian Stuart-Hamilton. – [4-е изд.]. – SPb. : Piter, 2010. – 320 s. – (Seriiia "Mastera psikhologii").

4. Krasnova O. V. Sotsial'naia psikhologiiia starosti [Social Psychology of Aging] / O. V. Krasnova, A. G. Liders. – М. : Akademiia, 2002. – 288 s.
5. Kemper I. Mozhno li nauchit' nadezhde [Can Someone be Taught to Hope] / I. Kemper ; [red.-sostavitel' D. Ya. Raigorodskii] // Psikhologiiia starosti [Old Age Psychology] : [khrestomatiiia]. – Samara : Izdatel'skii Dom BAKHRAKH-M, 2004. – S. 93–114.

Матеріал надійшов до редакції 16.05. 2012 р.

Коваль Т. В. Страх старости и его феноменологические проявления.

Выделены феноменологические признаки страха старости и проанализированы особенности их проявления. Установлено, что составные каузальной основы влияют на феноменологические проявления страха старости. Сделана попытка определения каузальной основы феномена страха старости.

Проанализированы ее составные и связи между ними. Осмыслены социально-философский и культурологический аспекты существования феномена страха старости. Рассмотрены страхи, которые за общественными стереотипами, связаны со страхом старости.

Koval' T. V. Fear of Old Age and its Phenomenological Expression.

The phenomenological features of old age fear are emphasized and the peculiarities of their expression are analyzed. It is established that the counterparts of the causal basis influence upon the phenomenological old age fear expressions. The effort is made to determine the causal basis of the old age fear phenomenon. Its components and ties between them are analyzed. The social-philosophical and culturological aspects of the old age fear phenomenon are considered. The fears, that according to the common stereotypes are connected with the old age fear, are contemplated.